

Лиман І.І.

ЦЕРКВА І ДУХОВЕНСТВО СІЧІ ЗА ЧАСІВ ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО (1734-1775)

Територія сучасного Нікопольського району тривалий час відігравала роль не лише адміністративного, військового, але й духовного центру запорозького козацтва. Зокрема, ця теза справедлива стосовно періоду Нової Січі.

Хоча на козацьких землях знаходився цілий ряд релігійних споруд, саме січова церква традиційно вважалась серед них головною. Не дивно, що одразу після заснування в 1734 р. Підпільненської Січі, запорожці заходились зводити там храм Божий. Тим самим розпочався новий період в церковному житті регіону, оскільки з виходом козаків на турецькі землі в 1709 р. більшість запорозьких релігійних споруд або взагалі припинила існувати, або занепала.

Будівництво головної запорозької церкви, яка, за традицією, зводилось в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці, було в основному завершено в досить стислий термін, оскільки треба було якнайшвидше забезпечити чисельному січовому товариству можливість задовольняти його духовні потреби в стаціонарному храмі Божому. Ця терміновість, як і брак коштів зумовили і відносну простоту зовнішнього вигляду споруди. Втім, оздоблення храму, його прикрашення продовжувалось протягом всього періоду Нової Січі. Крім того, коли церква вже була зведена, запорожці ще не один раз повертались до ідеї поліпшення цієї будівлі. Зокрема, в 1742р. в листі на ім'я імператриці Єлизавети Петрівни вони писали, що „церква наша Покрови Пресвятої Богородиці новозбудована не має білого заліза, а не маємо через убогість нашу, за що купити грошей заплатити майстрам, то і за це вашої імператорської величності все милостивої нашої государині милостивого піклування падши до землі покірно просимо: звеліти яку частину призначити і дати” [1]. Задовольняючи прохання запорожців, імператриця розпорядилась видати на ці потреби тисячу рублів [2]. Згадаємо і про те, що на початку 70-х рр. XVIII ст. козаки навіть мали плани стосовно зведення замість дерев'яної кам'яної січової церкви.

Одночасно із будівництвом храму запорожці вирішували не менш важливе завдання, пов'язане з релігійним життям регіону. Треба було створювати нову, або ж відновлювати ту, що існувала до виходу запорожців за кордон систему направлення духовних осіб до козацьких храмів, і в першу чергу, до січової церкви, оскільки саме її головний священик вважався першим за значенням серед всіх священно- та церковнослужителів регіону. Тому в 1734р. Кош вступив у листування як із світською, так і з духовною владою з цього приводу.

Треба відзначити, що в 30-ті рр. XVIII ст. система управління релігійним життям Російської імперії ще не набула всіх тих уніфікованих рис, які мали місце в останній чверті XVIII - 1-й пол. XIX ст. Та ломка існуючої системи, яка була запроваджена Петром I, хоч і

зруйнувала ряд старих інститутів та була суттєвим кроком на шляху централізації управління духовною справою держави, все ж залишала можливості для існування утворень, церковний устрій, а отже і управління якими відрізнялись від загальноприйнятих. Тому Кош Війська Запорозького мав реальні альтернативи щодо вирішення питання про підпорядкування козацьких церков.

Складність ситуації полягала в тому, що до річки Підпільної козаки прийшли із духовенством, яке задовольняло їхні релігійні потреби протягом останніх перед заснуванням Нової Січі років. Серед них були і досить шановані запорожцями архимандрит Гавриїл та священник Дідушинський, ряд грецьких духовних осіб. Але поповнювати причт за рахунок греків з багатьох міркувань Кошу було незручно. Хоча, на перший погляд, відправлення релігійних треб саме цими іноземцями забезпечувало війську можливість зберігати свій контроль і тактичне керівництво церковною справою, значно розважливіше було відновити той порядок, який діяв до 1709р. Маємо на увазі направлення до січової та інших запорозьких церков духовенства з Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря, який мав статус ставропігійного а, отже, не підпорядковувався єпархіальному архієрею. Братія монастиря, в свою чергу, теж була зацікавлена в поновленні запорожців в статусі своїх парафіян. Тому не дивно, що в 1734 до Січі надійшло кілька листів, в яких висловлювалось сподівання на відновлення контактів Межигір'я та Запоріжжя. Вже 16 липня про таке бажання ченців заявив Іродіон Журахівський, який на той час ще перебував на посаді Чернігівського єпископа, але вже планував із згоди Святішого Синоду повернутися до Межигірського монастиря, зайнявши місце настоятеля.

Крім Журахівського у розгляді справи брали участь київський генерал-губернатор Йоганн Вейсбах та київський архієпископ Рафаїл Заборовський. Вейсбах підтримав Військо в його рішенні відновити свою духовну залежність від ставропігійного монастиря, і 4 квітня 1735р. в листі до Заборовського повідомляв: "Минулого березня 30-го дня Війська Запорозького Низового кошовий отаман Малишевич із всім товариством письмово до мене представляти бажання, як від всіх спільне є, - при їх військовому храмі Покрови Пресвятої Богородиці не тримати тих, які тепер знаходяться архимандрита Гавріїла та інших. А на честь і подяку Божій бажають вони з монастиря Спаського Києво-Межигірського при тій їхній військовій церкві законників на служіння і духовенство прийняти. І просимо, щоб наказано було із згаданого Межигірського монастиря на кожен рік з переминою, за попереднім звичаєм, по три священника і по два дякони до них, Війська, на служіння і духовенство прислати цього року... А оскільки, як і вашому преосвященству, сподіваюсь, відомо є, що згадане

Військо Запорозьке тепер під високою державою її імператорської величності знаходиться, а і в минулому, при перебуванні в державі її імператорської величності те Запорізьке Військо (як вони в тому своєму листі саме представляли) знаходилось в духовенстві під наглядом того Межигірського монастиря, так тепер потрібно по їх бажанню мати. Та і ваше преосвященство з братією перед цим зробили ласку до мене писати, об'являючи своє бажання, що те Запорозьке Військо проти колишнього звичаю робите ласку в нагляд обителі своєї прийняти і про посилку до Січі духовників дозволу вимагали, в чому від мене і дозволено. Заради того, якщо до того Запорозького Війська з обителі Святої Спаської Межигірської духовники до цього від вашого преосвященства не відправлені, то робите ласку згідно з вищеоб'явленим їх військовим, так і з вашим бажанням відправити і на майбутнє щорічно відправляти як священиків, так і дияконів проти колишнього звичаю” [3]. Згадане послання від 30 березня кошовий Іван Малашевич направив київському генерал-губернатору після того, як настоятелем Києво-Межигірського монастиря 9 березня були направлені на Запоріжжя одразу три листа – самому кошовому, Кошу і похідному отаману Андрію Вербицькому. У всіх трьох посланнях висловлювалась подяка за зичливість і прихильність козаків до святої обителі. Крім того, в листі до Коша повідомлялось, що братія Межигірська через ієромонаха Павла Маркевича, передавала уклін від обителі кошовому, курінним отаманам, і всьому військовому товариству. Цей Павло Маркевич і став начальником січової церкви. Під його керівництвом було приведено в порядок Пустинно-Миколаївський монастир, побудовано ряд церков на території Запорозьких Вольностей. Але головна увага як самого Маркевича, так і його наступників і всього запорозького війська приділялась саме Покровській церкві на річці Підпільній.

Для військового товариства ця церква відігравала не лише роль головного храму, де вони мали змогу задовольняти свої духовні потреби.

Біля Покровської церкви відбувались козацькі ради, зустрічались поважні гості, зачитувались важливі повідомлення. Не дарма церква знаходилась посеред Січі, і ніби освячувала ті заходи, що відбувались на майдані біля неї. Стосовно цього зауважимо також, що з огляду на велику кількість запорожців, яка збиралась на згадані вище дієства, саме таке розташування храму було оптимальним.

За існуючою традицією, багато заходів, які розпочинались на майдані, як то обрання старшини і почесна зустріч осіб, мали продовження в самій Покровській церкві.

Храм служив і місцем, де в ряді випадків козаки мали нести покарання за порушення законів. Зокрема, „словесне катування” в Покровській церкві приймали особи, які викрадали худобу у татар. Для отримання пробачення від Кошу цим запорожцям було достатньо присягнути в січовій церкві, що вони не повторять таких вчинків [4].

В цьому ж храмі під святим престолом зберігалась скриня з клейнодами, а в схованках церкви військова старшина зберігала свої коштовні речі. При церкві знаходилась і „скринька військова пересувна розхідна для Коша” [5]. В храмі ж зберігалось і листування Коша. До речі, багатьом відомостям з історії Запорозжя ми завдячуємо саме документам, які були взяті при знищенні Нової Січі в 1775 р. з-під престолу Покровської церкви [6].

Значення для військового товариства Покровської церкви посилювалось і тим, що саме при ній ще з перших років влаштування запорожців Кошем на річці Підпільній діяла школа. Оскільки вона відігравала важливу роль як в цілому в підвищенні рівня освіченості населення Запорозжя, так і в підготовці духовенства для церков всіх Вольностей Війська Запорозького, зупинимось на діяльності цього закладу докладніше. Звісно, січова школа не могла запропонувати глибоких різнобічних знань із багатьох предметів. Таке завдання і не ставилось. Система навчання тут нагадувала ту, що існувала в парафіяльних школах, що діяли по-за межами Запорозжя. Серед предметів, які викладались, було церковне читання, грамота і письмо. При школі було особливе відділення для півчих, кероване духовенством. Учні, по мірі вивчення необхідних предметів, самі починали викладати своїм молодшим товаришам під керівництвом головного дяка церкви. За це вони отримували певну платню. Крім того, ці особи, що називалися молодиками, отримували від запорожців продукти та подаяння, за що, в свою чергу, брали разом з дяком участь в церковних службах, служили при криласі тощо. Навчання в січовій школі було добровільним: ніхто не примушувався йти туди, так само як ніхто і не утримувався тут без його на те волі. Втім, самі учні були зацікавлені в завершенні курсу навчання, бо це відкривало їм шлях для служби при церквах. Оскільки протягом існування Нової Січі на території Вольностей було зведено чимало релігійних споруд, які потребували священно- і церковнослужителів, учні січової школи мали реальні перспективи потрапити до причту козацьких церков. Про це дбало січове керівництво, яке сприяло направленню цих осіб на місця. Не дивно, що серед священно- та церковнослужителів, які знаходились при храмах Божих Запорозжя, великий відсоток був з самих козаків. Справа в тому, що при січовій школі знаходились не лише діти, але і дорослі запорожці, які вирішили присвятити себе служінню в церкві. Як приклад можна навести долю козака Кисляківського куреня Івана Андрійовича Висоти. Напередодні зруйнування Нової Січі він був рукопокладений во священника в село Котовку, і під час проходження процедури отримання дозволу на служіння навів про себе такі відомості: "Родом він полку Миргородського містечка Крилова, яке нині знаходиться під Новоросійською губернією; батько його був в тому містечку козаком, ім'я йому Андрій, а прізвище Таран. Знаходився він при тому батькові його до смерті

його, при якому трохи навчений і російської грамоти; а по смерті його відлучився він в Січ Запорозьку, де прийнятий Кисляківського куреня козаком Іваном Головком, яким відданий він для вивчення російської грамоти і писати до Січової школи, в якій знаходився з вісімнадцять років, при тому вправляючись при церкві тамтешній Січовій Покровській в читанні та співі, а потім 1769 року призначений він від Коша до похідної військової Георгіївської церкви дячком, при якій знаходився до 1772 року, а від неї, після повернення з походу, того ж року від Коша ж призначений в містечко Самарчик до Троїцької церкви дячком же і при ній знаходився через 1773-й рік; 1774-го ж року одружився першим шлюбом на доньці вдови козачки Марії Богдановій, і в тому ж містечку... донині він помешкання має і перебуває в законі козацькому. Років йому від роду 32” [7].

Запорожці, які і раніше славились своїми щедрими жертвами на релігійні споруди, в період Нової Січі не змінили цієї традиції. І щедрість козаків в першу чергу була спрямована на січову церкву. Згадаємо лише про деякі речі, пожертвовані запорожцями.

2 жовтня 1747р. коштом війська і за сприяння ктитора Покровської церкви і кошового отамана була придбана ікона із зображеннями Святого Духа, апостолів, Марії Магдалини, Богоматері, Іоанна Богослова та ангела. Головна цінність цієї ікони полягала у тому, що, як впливає з напису на ній, вона включала в себе святиню - шматок дерева, на якому був розп'ятий Ісус Христос.

Козаком Кушівського куреня Горбом був подарований кипарисовий Хрест, отделаний сріблом, в якому знаходились мощі Печорських святих Лаврентія і Силуана [8].

Іоанн Гаркуша, козак Тимошівського куреня, в 1756р. пожертвував чорну оксамитову плащаницю із золотим та срібним шитвом [9].

З 1759р. козаки заходились виготовляти для своєї головної церкви панікадило. Справа була доручена будівничому військової церкви Онисиму Кривицькому. За зразок було вирішено взяти панікадило Києво-Печерської Лаври. Кривицький був направлений до Києва, де зняв потрібні зразки. За попереднім планом, наміченим кошовим отаманом Олексієм Білицьким (який тримав під постійним контролем цю справу), Олексій Кривицький поїхав до Москви, щоб замовити там виготовлення панікадила. Для цього передбачалось використати срібло, яке будівничий привіз із Січі, а також гроші, які мали бути видані в Москві із казни. Втім, згідно із повідомленням Кривицького, рішенням статс-контори видача цих грошей була перенесена з Москви до Києва, а деякі московські майстри відмовились братися за роботу не отримавши перед тим потрібну суму, інші ж хоча і погоджувались, але термін, запропонований ними, не задовольняв будівничого військової церкви. Тому він повернувся в Україну, і замовив виготовлення панікадила глухівському майстру міщанину Карлу Яковичу Кеппіну, який контрактом зобов'язувався завершити роботу в грудні 1760р. використавши для цього чотири з половиною пуда срібла. Відзначимо, що вага панікадила, що виготовлялось для січової церкви, була меншою, ніж панікадила Лаври

(останнє важило сім пудів). Застосування зменшеної пропорції було запропоноване самим

Кривицьким і узгоджено з кошовим отаманом, який, щоправда, пропонував витратити на цю справу п'ять пудів срібла [10]. Коли робота була закінчена військова старшина звернулась до Кирила Розумовського з листом наступного змісту: «В військо запорозьке до тамтешньої церкви Покрови Богородиці виготовлено в Глухові срібне панікадило, яке обійшлося в чималу суму; і щоб при теперішній того панікадила у військо запорозьке перевезенні не сталось де-небудь на шляху від кого нападу, низенько вашої ясновельможності генеральній військовій канцелярії прошу про надання з Глухова до Січі запорозької скрізь від місця до місця перемінно для охорони і супроводу об'явленого панікадила до десяти озброєних козаків видати... ордер" [11].

Вочевидь, церковні атрибути Києво-Печерської Лаври були для запорожців своєрідним еталоном, на який вони прагнули рівнятись, прикрашаючи Покровську церкву. В 1775р. Кош розпочав листування з приводу виготовлення для січової церкви золотих священницьких посудин. За зразок мали бути взяті самі витонченіші посудини Києво-Печерської Лаври. Золото для їх виготовлення мало бути доставлене козацькою старшиною, яка їхала за жалуванням. З цього приводу наміснику Києво-Межигірського монастиря ієромонаху Феодориту, який на той час перебував на Січі, було доручено по прибутті до Києва вибрати в Лаврі посудини, гідні копіювання.

Наміснику було доручено подбати про виготовлення для січової церкви потир, зірки, дискусу тощо. Крім того, для Січового архімандрита Феодорит мав придбати архієрейську шапку [12].

Нами наведено всього декілька прикладів піклування запорожців про прикрашення свого головного храму. Але і вони досить показово ілюструють, наскільки серйозно і окремі козаки, і військово товариство в цілому підходили до цього питання.

Хоча переважна більшість церковного начиння була виготовлена коштом і старанням запорожців, ряд предметів був подарований світськими та духовними особами і установами, що знаходились за межами Вольностей. Зокрема, Святішим Синодом церкві була подарована Біблія нового перекладу, Григорієм Потьомкіним – кишенькові дзигарки і оксамит, архімандритом Києво-Межигірського монастиря Іларіоном Кондратковським - три великі і десять менших книг тощо [13].

В цілому протягом існування Вольностей Війська Запорозького січова церква отримала стільки дарів, що особи, які описували головний козацький храм, мали всі підстави для захоплення його багатством. М.Л. Корж взагалі вважав, що у всій Росії навряд чи де були ризниця краща, ніж запорозька [14]. Звичайно, немає підстав казати про об'єктивність цієї думки, оскільки козак не мав можливості порівняти запорозькі храми з релігійними спорудами інших регіонів Російської імперії. Разом з тим, захоплення Коржа неважко

зрозуміти, ознайомившись із списком речей, що знаходились в ризниці Покровської церкви [15]. Про "неоціненні багатства" головного храму запорожців писав і О.Пишчевич [16].

Звичайно, кажучи про церкву Нової Січі, треба вести мову не лише про її матеріальні багатства, але і про причт.

Хоча право направлення духовних осіб до Покровського храму було передане військовим товариством Києво-Межигірському монастирю, протягом всього періоду існування Нової Січі саме козацтво фактично розпоряджалося в питаннях перебування священно- і церковнослужителів при їхній головній релігійній споруді. За цей час в причті церкви встигло змінитись чимало осіб, і тривалість їхнього перебування на посаді в першу чергу залежала від того, чи могли вони догодити військовому товариству, чи відповідало їхнє знаходження на Січі інтересам Коша.

Ми вже згадували, що після заснування Підпільненської Січі товариство відмовилось від послуг архімандрита Гавриїла та священника Дідушинського, віддавши перевагу ієромонаху Києво-Межигірського монастиря.

В 1750р. впав у немилість січовому товариству дякон Святковський. Свідком цього став чернець Яценко-Зеленський, в очах якого справа виглядала таким чином: "На тому ж святому тижні, в середу, старший дякон Варлаам Григорович служив на обідні, він, після читання євангелія, вийшов на амвол із служебником читати ту ектенію, яку всякий дякон, да і він сам, читав на пам'ять! На їхню біду, особливо Святковського, Григорович не помітив, що його служебник привернув до себе очі всіх майже, які знаходились в церкві. І так він, додержуючись свого положення, додав до звичайної ектенії незвичайну молитву, яка здалась сліпому козацтву настільки не в своєму образі, що вони, прийнявши її за анафему, звели на нещасних тих розумників найдурнішу нісенітницю, нібито вони в церкві проклинали військо запорозьке. Марно читав Святковський, будучи викликаний на сходку, ту ж саму ектенію, якої зміст про викорінення ворожнечі і про умноження любові, марно військовий писар надривався захищати невинних дяконів тим, що роз'яснював зміст показаної молитви, тлумачачи її безтолковим тим невігласам, які клялись ні їсти, ні питися доки не вб'ють Святковського, як жиди св. Павла..." Лише після переконань колишнього кошового Якіма Ігнатовича запорожці зійшлися на тому, що достатнім покаранням опальному дякону буде вигнання до Самарського монастиря [17].

В 1773р. з Січі був вигнаний ієромонах Кошман. Військовий суддя в листі до начальника січових церков повідомляв, що Кошман повівся неналежним чином, а тому кошовий отаман вирішив, що ієромонах не заслуговує знаходитись на території Запорозьких

Вольностей і повинен бути відсланий до Києво-Межигірського монастиря. З цього приводу начальнику січових церков було наказано забезпечити виконання рішення Петра Калнишевського, простежити за висилкою Кошмана і по виконанні доповіді кошовому [18].

Наступного року доля Кошмана спіткала ієромонахів Феоктиста, Купріяна, Дормидонта та ієродиякона Конашевича. І знову рішення стосовно духовних осіб приймалось козацтвом, а начальнику січових церков відводилась скромна роль виконавця волі запорожців.

Згідно з формулюванням Коша, ієромонах Феоктист був покараний вигнанням за вчинки, що не відповідали священницькому сану, за перебування в безпорядках, які подають іншим привід для спокуси. Пізніше Кош довідався, що по прибутті до Києво-Межигірського монастиря Феоктист почав скаржитись, що нібито причиною його вигнання став начальник січових церков. З цього приводу Кош висловився так: "... тут вкрай і не було потрібним представлення всечесного начальника отця Володимира Сокальського. А без такого, самі бачачи ми невідповідність вчинку його, Феоктиста, на виправлення в ньому і на постійне перебування в Києво-Межигірській монастир відправити звеліли. Що ж він даремно ваше високопреподобіє і братію турбує, за те з ним без належного не залишити і не веліти вже сюди присилати, тому що він і всі такі прийняті не будуть".

Не зарекомендував себе належним чином і ієромонах Купріян, якого, за "брехню, за інші худі вчинки" Кош заборонив приймати на підлеглий йому території.

Кош наполягав на покаранні висланого до Києва ієродиякона Конашевича, який, "хоч і молодий, але вчинки старих ледацюг. Він, вийшовши з покори владі і мудруючи про себе, а владу зневажаючи, дерзнув лють свою проти неї непробачно повернути і охоче в нечесних вчинках валяться".

За непокору владі, тобто Кошу, був висланий до Межигір'я і ієромонах Дормидонт. Обурена козацька верхівка в таких виразах характеризувала його дії: "Ієромонах Дормидонт, тому ж як Конашевич слідує, суперечив владі, не розуміючи або поважаючи, але не прислухаючись, що всяка від Бога встановлена і всякий, хто робить благо, зобов'язаний коритись. Дормидонт же, не цьому відповідаючи, але в самих неробствах, що наносили безчестя тим, хто дотримувався честі і дарування, перебуваючи, і від таких не утримуючись, ще гірше вчиняв стільки осудно".

Показово, що доводячи до відома архімандрита та братії Києво-Межигірського монастиря своє рішення стосовно згаданих чотирьох духовних осіб, Кош наполягав, щоб на майбутнє ні їх, а ні подібних до них із монастиря не присилали. В іншому ж випадку Кош погрожував, що "від Війська можуть бути зроблені заходи особливі" [19].

Таким чином, хоча і планувалось, що священнослужителі при січовій церкві мають перебувати один рік, запорожці своїм рішенням могли і достроково усунути їх від служби. З іншого боку, Кош міг залишати духовних осіб на значно триваліший термін.

Зокрема, козаки запропонували назавжди залишитись на Січі і порядкувати серед запорозького духовенства Мелетинському архієрею Анатолію Мелесу. Фактично, це була спроба запровадити на Січі власну архієрейську кафедру з метою посилення Коша у керівництві духовною справою на території Вольностей. З огляду на це така прихильність запорозького керівництва до іноземного архієрея була цілком природною. Не зважаючи на опір духовних і світських можновладців як Києва, так і Петербурга, запорожці досить тривалий час утримували Анатолія Мелеса при січовій Покровській церкві. До цієї справи була втягнута і імператриця Єлизавета Петрівна, указ якої гетьману К. Розумовському і Війську Запорозькому дає уявлення про позиції як Коша, так і світської та духовної влади щодо питання про перебування Мелеса на Січі: "А нині Святіший Правительствующий Синод відомом об'являє, що він [Анатолій Мелес – І.Л.], такий, який вже за непотрібні свої вчинки від всеросійської церкви усунутий, наважився крайнім безстрашністю самовільно без всякого дозволу, не тільки тут залишитись і тинятись, але ще, прийшовши в Запорозьку Січ по прийняттю тамтешніх мешканців не побоявся вступити і відправляти там, як місцевий і єпархіальний архієрей, церковно-божественне архієрейське богослужіння із виключенням при тому і проголошення імені справжнього єпархіального по тому місцю архієрея Арсенія митрополита Київського, дуже неправильно і непристойно, за що ще більше себе піддав крайній провині і більше тут всеросійською церквою терпимий бути не може, задля чого вимагати аби його, Анатолія, щоб він у запорожців як простосердних більше продовжуватись і яких-небудь новин вчинити не міг, визначено було розшукавши відібрати у нього те, що знаходилось при ньому все архієрейське в тій Січі зроблене і таке, що належало до того прибором убрання, випроводити за кордон, і на майбутнє його не приймати, а запорожцям, особливо військовим начальникам, що вони його, Анатолія, без дозволу не лише Святішого Синоду, але і єпархіального свого архієрея до себе прийняти наважились і служити дозволили, вчинити догану з тим, щоб вони на майбутнє до себе без дозволу єпархіального свого архієрея ніяких духовних людей окрім визначених указами від нього ні в якому випадку не приймали і не утримували; колегія ж іноземних справ представляла, що по обставинах того Анатолія справ тимчасово треба йому ще залишитись в Січі, тільки треба йому служіння архієрейське заборонити і убрання у нього відібрати, як те і від Святішого Синоду вирішено... Вам же нашому гетьману і кавалеру наказуємо війську запорозькому

найсуворіше від себе підтвердити, щоб вони на майбутнє без дозволу єпархіального свого архієрея нікого до богослужіння допускати ні в якому разі не наважувались, про що Святішому Синоду і київській губернській канцелярії з нашого Сенату знати дано в Санкт-Петербурзі жовтня 27 дня 1759 року [20].

Певно, саме з приводу наміру запорожців створити на Січі власну архієрейську кафедру братія Києво-Межигірського монастиря була занепокоєна можливим погіршенням стосунків із Запорожжям, про що архімандрит Никанор і писав 23 січня 1760 р. в листі до військового писаря. У своїй відповіді останній запевнив, що від єпископа Анатолія місцевому духовенству ніяких перешкод не було і надалі не буде. Разом з тим, військовий писар дав зрозуміти, що прихильність запорожців до духовних осіб великою мірою буде залежати від лояльності останніх щодо військового товариства: "Вся громада запорозька доброхітна і назавжди покірні ваші благодійники є і будуть (тільки духовенство б тутешнє самі роптали, в таких випадках простолюдуству ніяких не спричиняли) і указнопідвласними собі цього місцям не називали, оскільки те є противним і громаді досадне" [21].

Незважаючи на невдачу спроби залишити Анатолія Мелеса на Січі безстроково, військове товариство відійшло від практики щорічної зміни духовенства Покровської церкви. Мелес був змушений залишити територію Війська Запорозького на початку 1760р. А вже в 1762р. серед тих, хто присягнув Петру III, як начальник січової церкви підписався Володимир Сокальський, який залишався на цій посаді до самої ліквідації Запорозьких Вольностей.. Це була чи не сама шанована козацтвом духовна особа. В проханні Війська Запорозького на ім'я імператриці про посвячення Володимира Сокальського в сан архімандрита козацтво давало таку характеристику начальника січових церков: "Над всією того [Києво-Межигірського монастиря – І.Л.] братією він перший майже тепер пострига, добрих справ, корисної науки, смиренної вдачі, скромного життя, старанної працьовитості, гарної постійності і чесного поведження - непорочний є образ тепер і в минулому, да і завжди був так монастирю і всьому вірнопідданому вашої імператорської величності Війську Запорозькому Низовому потрібним. І у використаннях швидкий і благослухняний, що кожний і окремий того випадок, хоча те вже для нього і тяжко було, охоче проходив. І за всім же тим і вольностей Запорозького Війська в Пустинно-Миколаївському Самарському монастирі начальником, а потім і в самому тому ставропігійному Святішого правительствующого синода Києво-Межигірському монастирі намісником протягом чималого часу був. Крім же цього, щоб йому вже і в Коші над всіма, що в межах його знаходяться, церквами начальником бути

досяг, то угодно було тому монастирю і Війську Запорозькому їм вибрати цього ієромонаха, отця Володимира Сокальського. Коли ж був обраний і призначений,.. звання те з крайнім...підкупанням і чесністю під присутністю вже і самих нас Війська Запорозького Низового знанням продовжує" [22].

Протягом перебування на посаді начальника січових церков Володимир Сокальський був оточений великою увагою козаків, він мав солідне утримання, йому виготовлялось коштовне вбрання тощо. Зауважимо також, що у переважній більшості робіт, в яких згадується діяльність Сокальського, як найяскравіший приклад авторитету цієї духовної особи серед козацтва наводиться епізод із „ата куванням” Січі в 1775 р. Саме тоді Володимир Сокальський закликав запорожців не підіймати зброю проти своїх одновірців, і Січ була здана без бою.

Втім, ближче ознайомлення із справами, що стосуються начальника запорозьких церков, дає підстави стверджувати, що навіть ця найавторитетніша людина не була вільна у своїх вчинках, і її діяльність спрямовувало Кошове керівництво.

Ілюстрацією цього є спроба Володимира Сокальського залишити свою посаду і повернутись до Києво-Межигірського монастиря, яка мала місце в 1773р. Тоді отець Володимир звернувся до Коша з проханням дати дозвіл на поїздку до Києва для залагодження якоїсь справи. Дозвіл а також паспорт для проїзду він отримав, однак, з попередженням, аби по завершенні справи поспішив повернутись до Січі. Разом з тим, до архімандрита Києво-Межигірського монастиря від Коша буй надісланий лист, в якому містилось прохання розпорядитись, аби Сокальського не затримували і прискорили відправку до Запорожжя. Втім, через деякий час після прибуття до монастиря Сокальський звернувся до його архімандрита, Іларіона Кондратковського, і братії з доношенієм, яким просив про звільнення його із Запорожжя через слабкість здоров'я і тривалість перебування на Січі. Бажане звільнення було надане монастирем, і Сокальський був відправлений до Вольностей Війська Запорозького за своїми речами. На його місце був направлений ієромонах Петро, якого, разом з іншими .духовними особами, архімандрит Іларіон просив Петра Калнишевського прийняти і утримувати. Як і планувалось, Сокальський прибув до Січі, втім , через перебування війська в поході не отримав дозволу кошового керівництва на залишення своєї посади. Реалізуючи свій намір, отець Володимир в листі до військового писаря Івана Глоби повідомив, що доручив правління новому начальнику січових церков отцю Петру, а сам від'їзжає до Самарського монастиря для передачі керівництва цією обителлю новому начальнику ієромонаху Іессею, для чого треба було описати все монастирське майно. Відповідь на цей лист надійшла не від Івана Глоби, а від самого кошового отамана. Вона досить прозоро дала зрозуміти негативне ставлення Коша до дій Сокальського: "Оскільки вам треба очікувати з Січі

прибуття нашого, то вам через це і радимо ту дорогу призупинити і очікувати в Січі. Якщо ж уже поїхали, то з дороги по отриманні цього повернутись до Січі. А якщо це застане вас в монастирі Самарському, то якщо там благополучно, хоч в ньому перебувати вам до нашого приїзду, але економії монастирської отцю Єсею без відома нашого не доручати". Через півтора місяці Сокальський отримав ще одного листа від кошового отамана, який викликав ієромонаха для розмови. Отець Володимир мав поїхати до Петра Калнишевського у Кам'янку, причому кошовий навіть розписав маршрут, надіслав білет для проїзду і писав, аби Сокальський їхав не власними кінями, а з поштою. Коли ж Володимир повернувся на Січ, отримав таке розпорядження кошового, який на той час знову перебував в поході: "Будьте ласкаві залишаючись, належне званню начальника виконувати як і раніше. Якщо ж вже всечесний отець Петро Чернявський його продовжує, то після оголошення йому цього нашого листа уступив би і очікував прибуття нашого до Січі". В той же день, 24 грудня 1773р., було видано ордер Коша наказному отаманові Андрію Вербицькому. Цей документ ще раз продемонстрував, хто розпоряджався січовим духовенством: "Його високопреподобіє пан архімандрит ставропігійного Києво-Межигірського монастиря отець Іларіон письмово дав знати, що на місце всечесного начальника січових церков отця Володимира Сокальського посилає начальником всечесного ієромонаха отця Петра Чернявського. І хоча цей Петро під час перебування його на Січі начальником вчиняв благопристойно, але як до покійного архімандрита Гедеона і теперішнього отця Іларіона писали просячи, щоб отцю Володимиру начальником при січових церквах з огляду на теперішні військові обставини залишатись, то що проханням військовому вчинити його високопреподобіє архімандрит отець Іларіон не був ласкавий, тому, залишаючи його розподілення до майбутнього часу виконанням, тому отцю Володимиру до завершення теперішніх військових обставин залишатись слід безумовно. І якщо вже отець Петро продовжує обов'язки начальника, то маєте об'явити, щоб поступився і очікував прибуття нашого до Січі, а отець Володимир вступив як і раніше начальником січових церков бути." В травні 1774р. Сокальський звернувся до Петра Калнишевського з проханням захисту від вимог Києво-Межигірського монастиря виїхати до Києва. Разом з тим, як впливає з інших листів, і сам отець Володимир не полишав наміру повернутись до монастиря. Але відповідь Коша не залишила шансів для цього. 9 червня 1774р. були направлені листи самому Сокальському і архімандриту Києво-Межигірського монастиря. Якщо начальнику січових церков було підтверджено необхідність залишатись на цій посаді в стриманій формі, то Іларіону Кондратковському було заявлено досить однозначно, що дії братії є великою образою для Війська, і в разі продовження наполягань монастир ризикує

втратити підтримку запорожців.

Остання погроза мала той ефект, який не важко було передбачити. Києво-Межигірський монастир відреагував миттєво. Із запевненням в своїй зичливості до Війська і з висловленням сподівань на продовження дружби з Кошем Іларіон Кондратковський надіслав Петру Калнишевському згоду залишити Сокальського начальником січових церков. Невдовзі отець Володимир отримав сан архімандрита і облишив спроби повернутись до Межигір'я [23].

Таким чином, Кошу вдалось довести свою фактичну зверхність в питаннях управління церковною справою на Січі. До самого останнього моменту існування Вольностей Війська Запорозького не лише начальник січових церков, але і все духовенство цієї території продовжувало перебувати в більшій залежності від козаків, ніж від центральної духовної влади.

Література та джерела

1. Эвариницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. - Т. II.-С. 1295.
2. Иванов П. Материалы по истории Запорожья в XVIII веке // Записки Одесского общества истории и древностей.-Т. XX.-1897.- Отд. II.-С. 80.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734 – 1775.-Т. I.-К., 1998. – С. 115 – 116.
4. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького.– Дніпропетровськ, Січ, 1994.–С. 131 – 132.
5. Скальковский А. К истории Запорожья. Внутренние распоряжки // Киевская старина.-Т. 4 – 1882.-№ 12.-С. 529.
6. Иванов П...-С. 60.
7. О.Л. Один из питомцев Сечевой школы // Киевская старина.-Т. 88.–1905.-№ 12. Документы, известия и заметки. – С. 128 – 131.
8. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа.-СПб, 1888.–Ч. II.–С. 47–48.
9. Карелин И. Материалы для истории Запорожья. Никополь // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. VI.-1867.-С. 536.
10. Архів Коша... -С. 136–140.

11. Эварницкий Д.И. Вольности запорожских козаков.-СПБ.: тип. П.М.Бабкина, 1898.-С.326.
12. Архів Коша...-С.206–210.
13. Архів Коша...-С.125–126, 179, 199.
14. Устное повествование, бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа.-Днепропетровск, 1991.-С.26.
15. Устное повествование...-С.57.
16. Примечания Александра Пишчевича на Новороссийский край // Киевская старина.-Т.8.-1884.-№ 1.-С.127.
17. Эварницкий Д.И. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко–Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750 – 1751 г.- Екатеринослав, 1915.-С.63–64.
18. Архів Коша...-С. 146.
19. Архів Коша...-С. 158 – 159.
20. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских козаков.-СПб., 1888.-С. 161 – 162.
21. Архів Коша...-С. 133 – 134.
22. Архів Коша...-С. 155.
23. Архів Коша...-С. 144 – 145, 148 – 154, 161 – 164, 167 – 168.